

АНАЛИЗ НА НАГЛАСИТЕ ЗА ВЗАИМОПОМОЩ В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ: ОТ ОБЩНОСТНО КЪМ ОБЩЕСТВЕНО ПОДПОМАГАНЕ

Елка Тодорова
Нина Димитрова

В анализ, изготвен в началото на 40-те години на ХХ век, върху състоянието на социалноосигурителното законодателство в световен план, авторът лорд Бевъридж изразява учудването си, че трите държави, които имат най-развито законодателство в областта на социалното осигуряване към момента, съвсем изненадващо се оказват България, Полша и Нова Зеландия¹.

Същевременно кратка справка по отношение на социалното подпомагане показва, че България изостава в този тип мерки. Първият закон за социално подпомагане е от 1934 година². Законопроект има още от 1912 година, но той така и не е внесен за обсъждане в парламента.

Социалната политика отразява вижданията за обществените проблеми. Разпознаването на отделни ситуации като проблемни е ръководено от ценностите, споделяни в обществото. Конкретните социални дейности са ценностно обосновани и подплатени. Те не се изработват с оглед на абстрактно общество и не попадат във вакуум.

Кои са ценностите, широко споделяни в българското общество, в периода на динамично социално законодателство между двете световни войни? Този въпрос може да намери своя отговор при проследяване на нагласите за взаимопомощ, сътрудничество и подпомагане.

Анализът на социални процеси, протекли преди повече от половин век, е възможен при изследване творчеството на науковеди и народопсихолози от този период. Настоящата разработка се опира основно на трудовете на Иван Хаджийски: *Бит и душевност на нашия народ* и *Оптимистична теория за нашия народ*³. В опит да се отговори на въпросите какви са нагласите за сътрудничество и взаимопомощ на българина от периода между двете световни войни и развитието на какъв тип социални дейности предполага съществуване-

то на тези нагласи, извършваме проверка на следната теза: *Периодът между двете световни войни е преходен по отношение на нагласите за взаимопомощ. Настъпва промяна на нагласите, която прави възможно извървяването на пътя от общностно към обществено подпомагане. Тази промяна отваря ниша за развитие на социалната работа в България.*

Като начало ще се спрем на описание на нагласите за взаимопомощ и сътрудничество, описващи българското общество в края на XIX и началото на XX век. От текстовете на Хаджийски ще бъдат изведени съставните елементи на тези нагласи. На следващ етап тези съставни елементи или вярвания ще бъдат потърсени в текста на Наредба-закон за обществено подпомагане от 1934 г., за да се стигне до изводи за посоката на промяна на нагласите за взаимопомощ и сътрудничество⁴.

Българинът от края на XIX и началото на XX век, еснафът (преобладаващият според Хаджийски тип през разглеждания период) възприема себе си и средата, в която живее, преди всичко от позицията на собственик. “Собственото имущество е еснафската мярка за човека – пише Хаджийски. – Може да си много умен, може да не си лош човек, но нямаш ли собствена къща и собствен капитал, ти никога не можеш да влезеш в кръга на “добрите хора”⁵.

Как се създава “добрият човек”? Еснафът е уверен, че средата е благоприятна и предоставя изключителни възможности за развитие. Пред всеки стои възможността да се реализира успешно. Съществуващите нагласи и вярвания на еснафа за пътищата на себerealизация могат да бъдат определени като “българската мечта”, по аналогия с “американската мечта”. В съдържателен план “българската мечта” се покрива с “американската мечта”. Парадигмата е следната: благоприятната среда осигурява достъп до материални блага за всеки, стига да е налице труд и пестеливост.

А: Един основен аспект на “българската мечта” е осъзнатата вяра, че за постигане на материално благополучие са достатъчни само труд и пестеливост.

Еснафът започва от нищо. Историята на изграждане на неговия капитал е видна за всички. Преки пътеки няма. Всеки започва като чирак, след продължително и упорито обучение става калфа, за да се превърне един ден в самостоятелен майстор.

Израстването на еснафа е в пълния смисъл на думата “превръщане”. Той е човек, създал сам себе си. Неговите лични качества са единственият двигател на общественото му издигане. Хаджийски определя този период като “епохата на българските викинги, хора без предистория, които разчитаха само на себе си”⁶.

Най-значими за дребния собственик качества са трудолюбието и пестеливостта. Тези качества са превърнати в норми на “доброто общество”. Хаджийски описва редица практики, които имат за цел да демонстрират, да напра-

вят видимо за всеки придържането към нормите за трудолюбие и пестеливост⁷.

Общностните норми имат качеството да регулират взаимоотношенията в общността и да поддържат социалния ред, т.е. да гарантират известна стабилност в обществото. Те служат като карта за ориентиране в света.

Нормите за трудолюбие и пестеливост ясно задават координатите на “доброто общество”. От едната страна са хората, успели благодарение на труд и пестеливост да постигнат материално благополучие. От другата - хората, които не са успели поради липсата на така желаните лични качества: “смяташе (се) (невинаги справедливо) – пише Хаджийски, - че всеки способен, трудолюбив и редовен младеж по начало може да стане от чирак башкалия и да забогатее ex nihilo; че бедни и наемници стават повече втора ръка хора, мързеливци и пияници...”⁸.

Бедният човек според разбиранията на еснафа не е жертва на обстоятелствата. Причините за неговия неуспех и нещастие могат да се открият в собствената му биография.

Тези нагласи към бедните обясняват късното въвеждане в България на закон за социално подпомагане. Оптимистичните нагласи на еснафа по отношение на възможностите за постигане на материално благополучие не оставят място за разглеждане на бедността като обществен и социален проблем. Бедността е изцяло личен проблем.

Тази представа за бедността израства на благоприятната почва на традиционното общество, при което въпросите за бедността са от частно естество и се решават на ниво семейство, роднинство или съседска общност, които всъщност представляват “разширено личностно пространство” на индивида. Държавата със своите институции няма думата по въпроси за благосъстоянието.

Традицията на подпомагане в рамките на семейството виждаме въплътена в езика - бедният е “сиротиня” – човек без семейство и род. Принципът на взаимопомощ намира все по-малко приложение с откъсването от връзките на роднинство и връзките на съседство.

Ако направим справка за даренията в началото на ХХ, този принцип не може да остане незабелязан. Даренията са насочени към представители на общността⁹.

Б: Следващ аспект на “българската мечта” е вярата, че всеки (с упоритост и пестеливост) може да постигне материално благополучие.

В изследванията на атрибуциите социалните психолози показват наличие на връзка между приписването на обяснение на поведението и нагласите за подпомагане. Обясненията могат да се търсят на ниво личностни особености и характеристики или на ниво среда и обстоятелства. Интерпретирането на поведението чрез личностните характеристики се свързва с отрицателни нагласи за подпомагане¹⁰. Имайки предвид тази взаимовръзка, вярата на еснафа в способността на всеки да се издигне със собствени сили има като резултат нама-

ляване на толерантността по отношение на хората, които не успяват да постигнат материален успех. Създават се стереотипи по отношение на бедния – той е мързелив, т.е. не може да се похвали с трудолюбието си, или е пияница – пропиляващ с труд събраните средства.

В: Третият аспект на “българската мечта” е вярата, че средата е благоприятна и за всички има работа и поминък.

Вярата във възможността за себереализация на всеки не може да бъде разбрана, без да се вземе предвид отношението на еснафа към заобикалящия го свят. А това именно е нагласата, която според Хаджийски стои в основата на демократичността на еснафа. Не е необходимо да се конкурираш със съседа си, сътрудничеството е не само желана, но и успешна стратегия.

Едно от лицата на сътрудничеството е взаимопомощта. Оказването на помощ обвързва даващия и получаващия и задължава жестът да бъде върнат. Взаимопомощта има закрепваща по отношение на общността функция. В този смисъл основен е въпросът коя е общността, която следва да бъде обвързана и сплотена с механизмите на взаимопомощ.

За еснафа, който възприема средата като отворена за всички, това е общността на занаятчиите: “еснафите си сътрудничеха, съветваха се, съобщаваха си кой какво е произвел и какво ще донесе на панаирите и често правеха съдружия за общи продажби”¹¹. Нещо повече, конкуренцията се “отстранява с общи мерки”. Помагайки си взаимно в търговията, еснафската общност създава гаранции, че никой няма да изпадне от общността.

В тези мерки може да се открие първообразът на взаимоспомагателните дружества. В тях е заложена идеята за превенция на изключването, отпадането от общността и в по-общ смисъл превенция на бедността, принцип, който откриваме в социалноосигурителните мерки.

Вярата, че средата е благоприятна и за всички има работа, повежда еснафа по пътя на сътрудничеството и взаимопомощта в рамките на еснафската общност. Същевременно същата тази вяра, заклеимявайки бедността, се явява преграда пред развитието на обществено подпомагане.

Тези нагласи на еснафа след края на Първата световна война и с настъпването на икономическата криза в края 20-те години на XX век са подложени на сериозен външен натиск. Средата не само не е благоприятна за всички, но и обрича българското общество на “хронична бедност”(израз на Хаджийски).

Политическата и икономическата криза от 20-те и 30-те години намира свое проявление и на нивото на нагласите. Появата на закон за социално подпомагане е знак за излизане от ценностната криза.

Да се върнем отново към “българската мечта” и ключовите за нея понятия: собственост, имущество, капитал; труд, пестеливост; самостоятелност; лични качества, способности; неограничени възможности. Можем ли да открием понятията в текста на Наредба-закон за обществено подпомагане от 1934 г. и в

какъв смисъл са използвани те?

В закона откриваме тези понятия или групи понятия, но използвани, за да се обозначи липса или ограничения – собствените средства не са достатъчни за издръжка, трудът също не осигурява необходимите доходи, липсват способности за самостоятелно задоволяване на личните потребности, а възможностите са ограничени.

Възможностите за себerealизация вече не се приемат за гарантирани, те се *придобиват*. Способностите на личността не са постоянни във времето, а се *развиват*.

Един от непроменените елементи на нагласите е високата оценка, която получава придържането към принципа на пестеливост. В закона го виждаме веднъж като разпоредба за даване на парични помощи само в крайни случаи и втори път - като мерки, предотвратяващи разпиляването на обществени средства. Най-голямото наказание, предвидено в закона – лишаване завинаги от правото за получаване на помощ или издръжка – се прилага в случаи на неправомерно получаване на издръжка.

Пред нас се очертава образът не на бедния, заклеимяван от еснафския морал, а на “нуждаещия се”. В целия текст на закона за бедност се споменава само на едно място и то във варианта “бедни и нуждаещи се”. Нуждаещият се за разлика от бедния е жертва и на обстоятелствата. Тази представа ясно е изразена в разпоредбата за получаване на помощ (чл. 7) в случаи, при които лицето временно е възпрепятствано да използва собствени приходи и имущества.

Законът от 1934 г. прокарва нови граници на взаимопомощта, извън които остават родът и съседската общност. Успоредно с това в ранг на организации за обществено подпомагане са произведени частните начинания с благотворителна цел.¹² Регламентира се и действието на нови субекти – държавните и местните органи на властта.

Извеждането на задължението за подпомагане като обществено дело отваря възможност за развитие на социална работа в България, а формулираните цели на общественото подпомагане изискват наличие на “вещи по въпросалица”.

Заложеното в закона разбиране за човека и неговата среда предоставят широки възможности за развитие на социална работа.

От една страна, тя може да се насочи към преодоляване на ограниченията на средата, които се явяват пречка пред задоволяването на жизнените потребности на индивида, или това, което законът нарича придобиване на възможност. В закона тази насока за социална работа е описана още като “премахване на причините за неговата (*на индивида*) нужда” (чл. 4).

От друга страна, социалната работа е насочена към индивида и към необходимостта за развиване на способност за адаптация. В закона тази възможност за развитие на социална работа е обозначена като добиване на “морална самостоятелност” (чл. 4).

Промяната на нагласите има две тенденции:

От една страна, се въвежда нагласата за по-хуманно виждане на човека, при което не само личността, но и средата е отговорна за успехите и неуспехите на всеки. В този смисъл натискът върху личността, който поставя представата за средата като благоприятна за всички, е смекчен.

От друга страна, разглеждането на човека като част от по-голяма общност отстъпва място на приемането му като самостоятелна личност, поемаща отговорност за своите действия. Родът и семейството отстъпват място на широката социална среда, която атомизира личността и я прави главно действащо лице.

В този смисъл корените на модерната парадигма за социалната работа трябва да се търсят във формирането и развитието на индивидуалистични идеи, култура, представи за човека, съпътстващи развитието на нов тип икономически и политически отношения.

Бележки:

¹ Т. Н. Marshall, *Social Policy in the 20th Century*, (1 ed. 1965), Hutchinson, London 1974 (4th ed.).

² Наредба-закон за обществено подпомагане, ДВ, бр. 196 от 1934 г.

³ Хаджийски, И., *Бит и душевност на нашия народ*, Издателство “Изток – Запад”, 2002 г.; Хаджийски, И., *Оптимистична теория за нашия народ*, Издателство “Изток – Запад”, 2002.

⁴ Анализирването на текстовете на сега действащия закон за социално подпомагане от гледна точка на динамиката на нагласите за взаимопомощ е тема на бъдеща работа.

⁵ Хаджийски, И., *Оптимистична теория за нашия народ*, Издателство “Изток – Запад”, 2002, стр. 80.

⁶ Цит. съч., стр. 21.

⁷ За ролята на нормите за трудолюбие и пестеливост като регулатори на социалното поведение виж Димитров, Г., *България в орбитите на модернизацията*, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 1995.

⁸ Хаджийски, И., *Бит и душевност на нашия народ*, Издателство “Изток – Запад”, 2002 г., стр. 218.

⁹ Виж Дарителството, *Енциклопедия в 2 тома, Съюз на българските фондации и сдружения*, 2000 г.

¹⁰ Тодорова, Е., *Реалната помощ*, Издателство “Албатрос”, 1999 г.

¹¹ Цит. съч., стр. 320.

¹² За ролята на благотворителните организации в социалната политика виж Димитрова, Н., *Проучване на взаимовръзката между неправителствения и публичния сектор в областта на социалната политика: сравнителен анализ на европейски модели*, Дипломна работа, НБУ, 2004.

ANALYSIS OF THE ATTITUDES TOWARDS HELPING IN THE PERIOD BETWEEN THE FIRST AND THE SECOND WORLD WAR IN BULGARIA

Elka Todorova and Nina Dimitrova

The paper follows up the key stages in the history of social assistance in Bulgaria in the years between the First and the Second World War and studies the changing attitudes of helping. It focuses on the state of art and the development of the attitudes, referring to the ideas of cooperation, social assistance, and mutual help that were commonly shared during this period of time in the Bulgarian society.

The paper employs the method of content analysis and studies works written in the period under investigation and nowadays. Objects of analysis are literary sources – the works of famous Bulgarian analysts of the culture and the psychology of the population.